

kolege iz Zagreba Tihomira Cipeka. U jednom radu on se bavi oblikovanjem hrvatskog nacionalnog identiteta, u drugom liberalizmom i korporativizmom kao sa dva lica ideologija hrvatskih političkih elita, a u trećem Kraljevinoj SHS kao „ancien regime”. Ovaj treći rad je posebno zanimljiv jer bi mogao da bude podloga jednog historiografskog objašnjenja Jugoslavije iz hrvatske perspektive. No taj rad je do krajnosti intelektualno neubedljiv. Jedan engleski historičar veli da kada jedan historičar pristupa radu na jednoj temi, on svojim prethodnim znanjem i senzibilitetom treba da zna šta ta tema-sadržaj nije, a šta jeste to će videti kad istraži stvar. Model koji nam predložava kolega Cipek i koji primenjuje na Kraljevini SHS/Jugoslaviji, jednostavno ne funkcioniše. Prosto se unapred treba znati da ona nije bila nikakav imperij. Model inače ne funkcioniše ni u drugim svojim elementima.

U radionicama o eliti i modernizaciji i Kraljevini SHS/Jugoslaviji dat je inače

niz odličnih, sadržajno bogatih, idejama takođe, kolegistica Ljubinke Trgovčević, Branke Prpe, Mire Radojević, Andree Feldman, Dubravke Stojanović. Svi predstavljaju autentičan i fini intelektualni napor, sa dobrim rezultatima

Radionice o nacionalnim manjinama u Kraljevini Jugoslaviji, tokom Drugog svetskog rata i posle i ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20.veku su takođe dale fine rezultate, ali se tu više nego drugde vidi neprisustvo nekih imena, autoriteta pa čak i institucija.

Sve u svemu, tomovi koji su pred nama sigurno će biti nezaobilazni u daljem razmišljanju o zajedničkoj prošlosti Srba i Hrvata, o zajedničkoj državi koju su imali, kao što će biti i svedočanstvo o vremenu u kom su nastali, punom suspregnutih najtananijih i najfinijih emocija i misli, u jednom nekada zajedničkom istoričarskom miljeu.

Gordana KRIVOKAPIC-JOVIC

Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevničke zabeleške 1939-1941: londonske zabeleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, str. 663

Postoji mali broj istaknutih ličnosti koje su svojim viđenjima, tumačenjima pojava, ili prosto beleženjem događaja u kojima su učestvovali opisali vreme u kome su bili aktivni učesnici. Uopšte, bogatstvo u autobiografijama, memoarima, dnevnicima, uspomenaма nije obeležje jugoslovenske prošlosti, a time ni nasleđe istorijske nauke i šire kulture. Ovo siromaštvo u autobiografskim izvorima delimično je otklonjeno pojavom dnevnika

Mihaila Konstantinovića. U izdanju novosadske izdavačke kuće „Mir” u okviru edicije *Vreme i društvo*, njegovo objavljivanje i priređivanje za štampu izvršio je Mihailov sin, Radomir Konstantinović.

Ko je bio Mihailo Konstantinović? Ukratko, profesor prava u međuratnoj i socijalističkoj Jugoslaviji, stručni saradnik u radu na srpsko-hrvatskom sporazumu i ministar u vladi Cvetković-Maček, a nakon Drugog svetskog rata dekan Prav-

nog fakulteta. Mihailo Konstatinović je rođen 1897. godine u Čačku. Gimnaziju je učio u Čačku i Francuskoj, gde je, za vreme Prvog svetskog rata, 1916. godine i maturirao. Potom je studirao, diplomirao i doktorirao 1923. godine na Pravnom fakultetu u Lionu. Tokom studija se, prekinuvši ih, uključio u francusku vojsku sa kojom se borio u završnim borbama na Zapadnom frontu. Iste godine, po doktoratu, izabran je i za docenta na Pravnom fakultetu u Subotici, na katedri privatnog i međunarodnog privatnog prava, a avgusta 1926. godine postaje vanredan profesor na istom fakultetu, februara 1935. godine dobio je premeštaj na Pravni fakultet u Beogradu gde je septembra 1937. godine unapređen u zvanje redovnog profesora. Godine 1939. kao stručni sradnik, učestvovao je u radu na srpsko-hrvatskom sporazumu a 26. avgusta stupio je u vladu Sporazuma, najpre kao ministar bez portfelja, a onda od februara 1941. godine kao ministar pravde i u njoj je sve do marta 1941, kada daje ostavku zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Nakon potpisivanja kapitulacije, izbegao je u Egipat, pa u Palestinu, a bio je i u Turskoj, gde je prikupljao materijal o ratnim zločinima u Jugoslaviji i proučavao pitanje odgovornosti za ratne zločine. Tim pitanjem bio je zaokupljen sve do juna 1944. godine, kada je dobio poziv od dr Ivana Šubašića, novog predsednika Jugoslovenske vlade u Londonu, da stupi u vladu. Odbio je i u zemlju se vratio u februaru 1945, kada je nastavio da radi kao profesor na Pravnom fakultetu i to kao šef katedre za građansko pravo. U nekoliko navrata bio je i dekan Pravnog fakulteta. Pored ovih manje-više poznatih javnih

službi, bio je i delegat na konferenciji za međunarodno pravo u Hagu, juna 1928. godine, učestvovao je u Stalnom međunarodnom sudu, takođe u Hagu, 1936. godine, a posle oslobođenja radio je, od decembra 1945, i u Ministarstvu za konstituantu, gde je bio predsednik i u Komisiji za Ustav, kao i u više raznih komisija za izradu pojedinih zakona. Uradio je nacрте nekoliko zakonskih tekstova : Osnovni zakon o braku (1946), Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece (1947), Osnovni zakon o starateljstvu (1947), Zakon o usvojenju (1947) itd.

Pored pobrojanih radova koji su se odnosili na zakone, Mihailo Konstantinović je pisao i stručne radove. U Arhivu Srbije, u okviru fonda Ministarstva prosvete gde se nalazi dosije Mihaila Konstantinovića, postoji spisak, radova, najverovatnije iz 1947. ili 1948. godine, pošto je poslednji rad na spisku iz 1947. godine, od dvadeset sedam njegovih manjih radova, njih dvadeset pet se odnosi na period pre rata. On sadrži i ocenu tih radova: „Prema njegovom znanju i iskustvu malo je dao u nauci. Pisao je uglavnom članke. Sve su to sitni radovi. Nije dao ništa krupnije ni ozbiljnije. Nije obradio samostalno ni jedan problem iz teorije. Njegovi se radovi odlikuju preciznošću i sredoenošću., U pogledu posleratnih radova, koji se nalaze na spisku (*Reforma braka i zaštita dece u SSSR-u* (1945); *Opšte napomene uz teze za predprojekat Zakona o nasleđivanju* (1947) kaže se: „Ne uspeva da objasni pojave u novom pravu, jer ne usvaja marksizam-lenjinizam.”

U skladu sa ovim videnjima njegovih pisanih radova je i karakteristika ili

bolje reći karakteristike, pošto ih je više. U svima se ističe da je imao „neprijateljski stav prema naprednom studentskom pokretu” i „naprednim advokatskim pravnicima” i da se njegov politički stav „ni do danas nije promenio”, ali da se ne angažuje javno u političkom životu. Njegovu učešće u raznim komisijama za izradu pojedinih zakona ocenjuje se kao značajno i korisno „s obzirom da je rutinirani pravni stručnjak i dobar poznavalac pravne tehnike.” Sagledavajući delovanje Mihaila Konstantinovića na funkciji dekana Pravnog fakulteta, ističe se njegova inteligencija i obrazovanost, kao i široka kultura, ali je kao takav u stanju „da vrši i vrši štetan uticaj na neke nastavne tehnike na fakultetu.” U karakteristici se navodi da je bio redovan kursist dijalektičkog i istorijskog materijalizma i da je učestvovao u diskusijama, ali i to da ga „ne razume” i da „nema izgleda da se razvije u marksizmu.” Bez obzira na sve koristan je na fakultetu usled svoje pravne i pedagoške sposobnosti. U jednoj od karakteristika, vidljiva je pojava doterivanja ili „šminkanja” karakteristike odnosno izbacivanja pojedinih delova, bilo pozitivnih ili negativnih po držanje M. Konstantinovića, koja je veoma interesantna za dalja razmišljanja o odnosu „nove vlasti” prema predstavnicima starog režima. Ona govori, s jedne strane, o potrebi da se sa preterano pozitivnim mišljenjem neda veća prohodnost u javnom životu, ali i da se sačuvaju kao neosporni poznavaoци pojedinih oblasti važnih po državu koja nije imala dovoljan broj stručnjaka. Primer M. Konstantinovića je interesantan i zbog viđenja uklopljenosti i stepena integrisanosti predratnog građanstva u novu

državu. Tamo gde je stajalo da predstavlja element koji „neosporno je naš neprijatelj, koji gde god može pokušava da nam podmetne” ili svuda tamo gde je pisalo da je „izvrstan”, „odličan” poznavalac pravne tehnike, pedagoške i nastavne pakse, u novoj karakteristici stoji „dobar” čime se na neki način umanjivao njegov značaj i sposobnost. Isto je i kada su u pitanju njegove osobine kao ličnosti i njegove uloge na fakultetu, na primer „Prepreden je i lukav do perfidnosti” ili „Radi vrlo oprezno i prikriveno i utoliko je opasniji. On je u neku ruku siva eminencija i inspirator naših neprijatelja na fakultetu” što je izbačeno u novoj karakteristici. Uz sve ovo vrlo je važna i zabeleška da „ne pravi smetnje našoj politici.”

Imajući vidu društveno-politički razvoj Jugoslavije posle Drugog svetskog rata koji je karakteriše, pored ostalog, i obračun sa predstavnicima starog društva, ali i skoro potpuna kontrola onih predstavnika koji se nisu kompromitovali bilo na koji način koji je po merilima nove vlasti kompromitovanje i sve prethodno rečeno, donekle nam može biti i jasnije zbog čega smo toliko dugo bili bez mogućnosti da budemo bogatiji za saznanje o ulozi i mestu koje je M. Konstantinović imao ne samo pre početka Drugog svetskog rata, već posebno za period delovanja poslednje jugoslovenske kraljevske vlade i njenog poslednjeg predsednika dr Ivana Šubašića.

Dnevnik koji je pred nama, nastao je u periodu kada je Mihailo Konstantinović aktivno sudelovao u javnom životu. Predstavlja lični dnevnični podsetnik, znači uzgredno, nenamerno svedočenje. To je bio (pisanje) jedan od načina da izbac

sebe misli ili dešavanja koje je svojom težinom nametala stvarnost, ali i težnja da događaji koji su se ubrzano odigravali zabeleže. On to ističe u nekoliko navrata, kada kaže: „Ne bih hteo da ostanu u zaboravu neki detalji događaja u kojima sam imao udela, ali nemam vremena da ih u potpunosti iznesem. Moram požuriti da ih samo površno notiram, da bi ako stignem njih docnije detaljnije opisao.” Time je već tada (ovaj citat je datiran 3. septembrom 1939. godine) iskazao nameru da zabeleške iskoristi pri pisanju o događajima svog neposrednog delovanja. Međutim, to nije sproveo, čak je uz zabeleške vođene u Londonu zaspisao da se ne objavljuju ni u slučaju njegove smrti. Inače, dnevnik je vodio u dva maha: prvi put u periodu od 1939. do 1941. godine kada je radio na srpsko-hrvatskom sporazumu, najpre kao pravni stručnjak, pa ministar bez portfelja i ministar pravde i tome je posvećen prvi deo knjige (9-345) koji sadrži i dodatak (345-359) o događajima pred 27. mart, koje je napisao na traženje Milana Bartoša, po dolasku u zemlju, i drugi put 1944-1945. u Londonu, u periodu sporazuma Tito-Šubašić. Londonska dešavanja su obuhvaćena u drugom delu knjige (359-505), a ostatak knjige sadrži priloge i napomene (507-663). U knjizi ne postoji urađen registar, te to moramo istaći kao zamerku priređivaču, ali s nadom da će ga biti u narednom izdanju. Pored ove razlike, vremena pisanja, vidljive su i druge: mesto pisanja, unutrašnja i spoljna politička situacija, mesto i uloga pisca.

U prvom delu, gde opisuje dve godine neposredno pred rat, pisac se nalazi u zemlji, i unutrašnja situacija u zemlji je

glavna preokupacija, dok u drugom delu to je London i događaji oko sporazuma Tito-Šubašić, kao i ponašanje jugoslovenske emigracije koncentrisane oko vlade dr I. Šubašića, što se tiče mesta i uloge pisca, Mihaila Konstantinovića, koju smo već ranije istakli, ona je vidljiva, i za istoričara posebno zanimljiva jer u skladu sa promenama (stručni saradnik u sporazumu, ministar u vladi Sporazuma, te ministar pravde i, na kraju, pozadinski učesnik u londonskim dešavanjima) menjao se tip obaveštenja i informacija, te zabeleški u dnevniku, odnosno mogućnosti da o nečemu sazna i zabeleži.

O svom radu na hrvatsko-srpskom sporazumu ostavio je bogata saznanja. Bio je, najpre, u prilici da kao pravni saradnik objasni pravne probleme sa kojima se susretao u radu, puteve kojima su rešavani brojni segmenti i pitanja u toku Sporazuma, utiske o ljudima koji su imali glavnu reč u toku sporazuma, njihovo ponašanje, zahteve koje su iznosili (pre svega hrvatska strana) i sl. Glavni zadatak Mihaila Konstantinovića i druge dvojice pravnih saradnika, takođe poznatih pravnih stručnjaka, Mihaila Ilića i Đorđa Tasića, sastojao se u utvrđivanju pravnih mogućnosti da se zadovolje težnje Hrvata za slobodom, a u okviru Ustava i nenaružavanja državne celine. Tu su navedeni svi predlozi koje je D. Cvetković uputio hrvatskoj strani ali i protivpredlozi V. Mačeka, prepreke u regulisanju statusa atonomije Hrvatske, ne samo u odnosu na državu kao celinu, nego i u odnosu na delove te celine, slovenačku i srpsku stranu. Mihailo Konstantinović je izneo i predlog da se izvrši podela na pokrajne i obrazuje četvrta pokrajna, pošto je nemoguće iz-

vršiti u potpunosti razgraničenje između Srba i Hrvata zbog nacionalne i verske izmešanosti. Njegov stav u pogledu utvrđivanja statusa Banovine Hrvatske bio je širi od tog pitanja, jer je insistirao da „Treba rešiti sva pitanja ođednom i to za celu zemlju, a ne samo za Hrvatsku banovinu, inače oni će dobiti podlogu za sve nove i nove i teže zahteve, pa će biti teže izaći sa svima njima na kraj.” O ličnostima koje su bile uključene u sporazum, dobijamo sliku, ne toliko iz utiska koji je o njima stekao M. Konstantinović, već više na osnovu zabeleški o njihovim delatnostima, o tome kako su se ponašale i govorile ili kako je mišljenje o njima vladalo. Nije se često u prvom delu knjige pisac dnevnika eksplicitno izražavao o nekom. Interesantan je utisak o V. Mačeku kao „dobrom i poštenom čoveku”, ali koji živi u stalnom strahu, ali su i interesantne i njegove izjave štampi kao i pokušaji da to opravda ili o D. Cvetkoviću kome je bio kum na venčanju, i koga brani, ali ga smatra „mekaninim” i „popustljivim”, dok ga savremenici nisu smatrali osobito sposobnim. A. Cincar-Marković je „kapituland”. Tu su i zapažanja o delovanju stranačkih predstavnika, političkih grupacija, radikala, demokrata, registrovanje prozapadnih i pronemačkih predstavnika u politici i društvu, te prisiljenost vlade da bira svoje članove u skladu sa spoljnim, na primer nemačkim pritiscima (ministar Pantić) i sl. Delatnost vlade, zvanični i nezvanični sastanci, privatni razgovori M. Konstantinovića sa članovima vlade i sl. otkrivaju puteve i načine odlučivanja, protivljenje, međusobne dogovore kako raditi ili ne. Beležeći aktivnost ministra prosvete A. Korošca i

njegovih projekata i uredbi protiv Jevreja i pokušaji da se oni bar delimično onemoćuju, kao i uloga koju je imao M. Konstantinović u tome, iskazuje se mehanizam njihovog donošenja.

O spoljnoj politici na početku dnevnika vrlo je malo vesti, da bi postepeno sa promenom mesta i uloge M. Konstantinovića, ali i spoljne situacije, povećavao se broj beleški. Vidljivi su putevi pritiska Nemaca (da u vladi budu njima naklonjeni predstavnici, privredni pritisci ili problem M. Stojadinovića), reagovanja ostalih sila, ali i načini vlade da im se odupre. Sa ovim pitanjima skopčano je bilo i pitanje vojske, prve uredbe vezane za mobilizaciju i njihovo uređivanje u skladu sa Sporazumom iz avgusta 1939. godine, protivljenje hrvatske strane pojedinim članovima uredbe, stanje vojske, snaga, odeća i oružana gotovost, optimistička predviđanja glavnih vojnih ličnosti neposredno po početku rata, a onda pred samo potpisivanje Pakta i krajnji pesimizam u pogledu borbene mogućnosti.

Odnosi države i pravoslavne crkve isprepletani sa situacijom u unutrašnjoj politici mogu se videti u nizu informacija, kroz razgovore vladike Nikolaja i M. Konstantinovića, reagovanja crkve na Sporazum kao i njen odnos prema njegovom sprovođenju (položaju Srba u Hrvatskoj), unutrašnji odnosi u crkvi, te njen odnos i prema knezu Pavlu i sl.

Postojeća saznanja o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu dopunjavaju se atmosferom prepunom straha, grča, nesnalaženja glavnih nosilaca politike. Njihovo ponašanje i delovanje, a i samog pisca koji se redovno u dnevniku izjašnjava

vao za otpor i nepristupanje, što je i praktično sproveo istupanjem iz vlade, osvetljeno je iz ugla jednog od predstavnika vlade.

Londonske zabeleške M. Konstantinovića omogućavaju da se vidi pozadina na kojoj je i kako je došlo do sklapanja sporazuma Tito-Šubašić, kao i njegova uloga u londonskim dešavanjima srpske emigracije. U novoj situaciji sagledava odnose i ponašanja građanskih političara M. Grola, S. Kosanovića, M. Trifunovića, B. Simića, M. Gavrilovića. B. Čubrilo- vića i drugih i dopunjuje svoja ranija vide- nja i shvatanja o njima. Njihovo među- sobno „traženje” i potrebu da neprestano razgovaraju razumeva kao nesigurnost i gubljenje u novonastalim prilikama. Smatrajući da je Sporazum u celini u kor- rist partizana i da ne omogućava lojalno ponašanje prema Kralju, odbio je je da uđe u vladu. Posebno je interesantno nje- govo viđenje protivrečnog delovanja i iz- java poslednjeg predsednika Kraljevske vlade, Ivana Šubašića, koji ga je nekoliko meseci zbunjivao. Njegovi neodređeni govori, potreba da sam radi sve što je i činio u pogledu sporazuma, te neoprede- ljivanje ni za jednu stranu, a u stvari rad

na obezbeđivanju legitimiteta novoj vladi u zemlji preko legitimne kraljevske vla- de, stvorili su kod M. Konstantinovića utisak o I. Šubašiću kao „dvoličnoj li- čnosti”, podređenoj Titu, koja je odradila posao onako kako je to odgovaralo pred- stavnici- ma nove vlade u zemlji.

Sa dnevničkim zabeleškama M. Konstantinovića, istorijska nauka je upot- punila izvore autobiografskog tipa i do- bila je nezaobilazan izvor, ne samo u upo- tpu- njanju saznanja o delatnosti samog pisca, mada je ona itekako značajna, nego i uvid u načine odlučivanja po brojnim pitanjima unutrašnje i spoljne politike, individualnom i kolektivnom duhu vre- mena. Podacima ne samo o političkim li- čnostima, već i drugim predstavnicima društvenog i kulturnog života predratne Jugoslavije (Veljko Petrović), različitim strujanjima, kolektivnim ideološkim i psihološkim stanjima, čini značajnu sas- tavnicu duhovnog stvaralaštva. Možemo se nadati da će ovaj primer biti podstica- jan i da ćemo u budućnosti dobiti još neka dela iz porodičnih zaostavština.

Nataša MILIĆEVIĆ

Kosta Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta, I-III*,
Beograd 1999, str. 437+452+492

Istorija Drugog svetskog rata u Jugo- slaviji prepuna je kontroverzi, a politizo- vana i ideologizirana istoriografija koja je dominirala istorijskom naukom više de- cenija, stvorila je neke nove, pojačala one proistekle iz rata, omogućila istorijske

beline, zamaglila istorijsku istinu, a time i istorijsku svest. Istoričare ovakve istorio- grafije rukovodila je opredeljenost i par- tijnost, a ne istorijsko saznanje i istorijska istina. Postepeno sa promenom političke i društvene klime menjao se profil isto-